

ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ

СТУДИЈЕ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ

Приредили

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ и МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ
Београд, 2008

Жича и Студеница

Оно што се догодило са манастирском црквом Вазнесења у Жичи после 1219. године, после успостављања аутокефалне српске цркве, умногоме је прекрило њен први историјски слој. Пошто нам се чини да је ова чињеница утицала и на готово све истраживаче Жиче, којима је превасходни циљ био да упућују на нова жичка решења у српској црквеној уметности почетком XIII столећа, размишљајући о теми овог скупа намерили смо да још једном подсетимо на први историјски слој „дома Спасова“, на оно што су првобитно замислили њени ктитори – велики жупан Стефан и његов брат, тада студенички архимандрит Сава. На основу онога што је остало сачувано, као и на основу онога што су досадашња истраживања жичке цркве показала, први историјски слој храма Вазнесења најбоље се може сагледати кроз однос Жиче према Богородичиној цркви у Студеници. Ово утолико пре пошто је пре почетка градње Жиче, видеће се из даљег тока нашег излагања, прва српска Лавра и гробна црква првог српског владара, монаха и светитеља, светог Симеона Немање – Богородичина црква у Студеници, била градитељски и сликарски заокружена. Као таква Студеница је могла да послужи, и свакако је послужила као модел, пре свега за нови немањински манастир и нови владарски маузолеј. Коначно, жички торзо XIII века, који је вешто рестаурисан у време краља Милутина, дубоко смо уверени, нуди довољно података да се о цркви Христовог Вазнесења и на овај начин размишља.

На самом почетку треба се посветити важном питању: када је заиста почела градња Жиче? Држећи се казивања српских хагиографа Доментијана и Теодосија они истраживачи који су сматрали да о томе треба нешто рећи, углавном су се задовољавали истицањем чињенице да је Жича започета после Савиног повратка са Свете Горе у Студеницу; раније се мислило 1208, а сада, по нашем мишљењу, треба прихватити 1207. годину. Временски бли-

жи догађајима и свакако ближи самом Сави, учени Доментијан, ипак пружа више података за прецизније датовање почетка градње жичког храма. Добро познати исказ – „јер ваистину Богом би наречена архимандрија, од које и овај богољубац основа велику архиепископију, дом Спасов, звану Житчу, коју почевши и заврши са благоверним братом својим великим жупаном кир Стефаном“ – Доментијан је ставио између описа изливања мира из моштију светог Симеона Немање у Студеници и описа Стрезове побуне против Стефана. Бавећи се хронологијом настанка списка Светог Саве, Ђорђе Трифуновић је посебно анализирао казивања Саве, Стефана, Доментијана и Теодосија и закључио да је „до Симеоновог објављивања за чудотворца и мироточца могло да дође после 1208/9. године, када је завршено осликавање Богородичиног храма у Студеници“. Уз то, Трифуновић је подсетио да се не може занемарити Теодосијева вест да је из Симеоновог насликаног лика текло миро“. Жича је, по свему судећи, заиста започета пошто је Сава са браћом опремио зидним сликама очев манастир, и то би потврђивали и временски размаци у настајању немањинских цркава током XIII столећа. Пишући управо о архитектури Савиног времена и програмима рашких цркава, Војислав Кораћ је добро запазио да су „велика, скупа дела монументалне архитектуре ретко настајала“. Кад је реч о Стрезовој побуни, до недавно се сматрало да се она збила 1214. године, али је Гинтер Принцинг у познатој студији о значају Бугарске и Србије после пада Цариграда померио крај Стрезове владе у 1212. годину. Дакле, „дом Спасов звани Житча“ је започет између 1208/9. и 1212. године, и тај закључак има посебну важност за наше разматрање односа Богородичине цркве у Студеници и Жиче.

Почев од Владимира Р. Петковића па до најновијих радова о Жичи ретко је ко сматрао, ваљда у недостатку неког писаног извора, да треба да се посвети размишљању о функцији првобитног храма. Податак из Жичке повеље „да је Спасова црква подигнута за крунисање краљева и устоличавање високих црквених прелата“ сасвим сигурно није била идеја водиља њених наручилаца великог жупана Стефана и архимандрита Саве крајем прве или почетком друге деценије XIII столећа. Колико смо могли да видимо прегледајући историјско-уметничку историографију о Жичи, једино је Војислав Ј. Ђурић у *Историји српског народа* упозорио да треба раздвојити ауторитет „Мајке многих цркава“ од првобитно замишљене функције храма. „Црква је као целина“, каже Ђурић, „настала грађењем у два наврата, у кратком временском размаку, и с две различите намере: испрва је била само манастирска црква, а потом је постала катедрала првог српског архиепископа“. Имајући

на уму ову чињеницу, као и намену већине немањихких цркава, ми смо у тексту о односу Милешеве и Студенице записали „да се симболична функција Студенице преноси на остале манастире првих Немањиха“, и тај приступ траје током читавог средњег века. Идејни творац оваког концепта Свети Сава дао је „смер обавезног понашања свих чланова династије: сви су били дужни да подижу манастире – маузолеје, који ће садржавати двоструку функцију. С једне стране, у њима се прослављао култ владара, а с друге, они тиме постају сабирна ходочасничка места, где се култ државе и нације најбоље манифестује“ (пример, Бањска да се одузме епископија и направи манастир). По нашем дубоком уверењу, нема сумње да је у првом немањихком ктиторском подухвату после завршетка Студенице, у Жичи, у основи била управо ова суштина. При том, не смемо заборавити да политичке околности под којим је изборена аутокефалност потпуно негирају могућност да су архимандрит Сава и велики жупан Стефан око 1210. године почели да граде Жичу да би била седиште архиепископије, без обзира на то што је српска црква као „архимандрија“, подсећамо ово су Доментијанове речи, имала неку врсту независности, пре свега у односу на Охридску архиепископију. После 1219. године Жича је делимично променила своју првобитну функцију: у „краљевски манастир“ смештена је архиепископија, односно „краљевски манастир“ је постао седиште првог српског архиепископа Саве. Веома близак збивањима, Доментијан, не заборавља да каже како је Сава ради крунисања звао брата „у велику архиепископију, звану Жичу, у рукотворени манастир“, или да је Сава пренео братовљево тело у „дом Спасов, у рукотворени манастир, у велику архиепископију Жичу“. Жича је, дакле, остала манастирска црква и сасвим је извесно, како су то показали догађаји после смрти краља Стефана Првовенчаног, да се није одустало од првобитне идеје о владарском манастиру – маузолеју. Наиме, краљ Стефан Првовенчани је прво сахрањен у Богородичиној цркви у Студеници, али је убрзо пренет у Жичу. На крају, ако се изузму оне теме које описују „дом Спасов“ као први српски апостолион, а њих је релативно мало, сликани програм Жиче је превасходно монашког карактера, и с разлогом се може сматрати да му је узор била декорација Богородичине цркве у Студеници.

У досадашњим, већ сасвим обимним разматрањима архитектуре првобитне цркве у Жичи готово увек су понављане добро познате чињенице: прво, да је Жича грађена док је Сава „живео као игуман у Немањиној Студеници“, друго, да је „изградња Жиче уследила после Савиног првог дугог борава на Атосу“, а треће, да је жички храм поновио оно што је већ било остварено у архитектури

Немањиних цркава. Најближа временски, и најближа по стицају околности, о чему је напред било речи, свакако је Богородичина црква у Студеници. Не бисмо понављали оно што су позванији од нас већ разрадили (на пример, да су мере за Жичу преузимане из Студенице), али бисмо истакли да је последњи конзерваторско-рестаураторски захват Милке Чанак-Медић, с разлогом, још више Жичу приближио Немањиној најважнијој задужбини. Калкани и аркадни фризови на њима и бочним зидовима мотив је у коме се лако може препознати узор. Такође, ту је и веома прихватљива претпоставка Чанак-Медић о првобитном изгледу жичке олтарске трифоре, која је, ово треба нагласити, истих сразмера као и чувена студеничка трифора. Да не дужимо, и овде, као и на другим немањинским задужбинама које су рађене на подобије Студенице, показује се да „веза између прототипа и следбеника не представља однос обрасца и копије“.

О жичком зидном сликарству, како оном из 1220. или 1221. године тако и оном из времена краља Милутина, постоји већ обимна литература. Већина истраживача, са мање или више обазривости, склона је да верује како су обновитељи XIV века, колико су то могли, поновили првобитни жички сликани програм. Уз то, неки су, чини нам се с разлогом, већ уочили сасвим одређене везе жичког програма с програмима Богородичине цркве у Студеници, Милешеве, Светих апостола у Пећи. Кад је реч о утицају Студенице на Жичу помињани су портрети у портику Жиче и у кули Студенице, Четрдесет севастијских мученика у портику Жиче и у јужном вестибилу Студенице, свети ратници (источно) и свети монаси (западно) у оба наоса, фреско-иконе и сликане иконе у наосу и олтару Жиче и у наосу Студенице, а највећа пажња је посвећена четворици светитеља на главним местима оба наоса – светом Стефану Првомученику, светом Сави Освећеном, светом Јовану Претечи и светом Николи. И ово што је кратко набројано, и оно што се још може навести, свакако је директно наручено од Светог Саве, који је, зна се то поуздано, осмислио програме Студенице, Жиче, Милешеве. У сва три случаја он је на различите начине решавао главну идеју – владарски манастир као гробна црква и свето ходочасничко место. Студеница то изузетно добро показује Распећем на западном зиду и Мироносицама на гробу изнад ктиторске композиције; Милешева понавља везу Мироносица и ктиторске слике, али су у истом смислу овде, на јужном зиду поткуполног простора, посебно истакнуте сцене Скидање с крста и Силазак у ад. Овим сценама свакако треба прикључити Васкрсење Лазара и Улазак у Јерусалим на западном зиду у Студеници,

Улазак у Јерусалим на северном зиду западног травеја и Вазнесење у куполи у Милешеви.

Подобно реченом, по нашем дубоком уверењу и сликани програм цркве Христа Спаса у Жичи може бити тумачен на исти начин. Уз то, ходочаснички циљ је у овом храму био још наглашенији постојањем и повременим излагањем чувених реликвија, нарочито честица Часног крста, као и, после преноса, сталним присуством „светих моштију“ ктитора краља Стефана Првовенчаног. Прво и, пре свега, ту је монументална представа Вазнесења у куполи, слика празника цркве, која упућује не само на Жичу као црквено средиште, већ и на гробни карактер храма. О овој, другој функцији говоре посебна места Распећа, Скидања с крста, Силаска у ад, који су нам се сачували из XIII века, и Уласка у Јерусалим из XIV столећа. Никако не запостављајући основну поруку о Христовој жртви на крсту за спас људског рода, подсећамо да су у програмима храмова православног света неретко слике Распећа, Силаска у ад и уопште догађаји после Христовог Васкрсења посебна обележја гробних цркава. Примера има више и не треба их овом приликом набрајати. Недавно смо се посебно поводом гробне концепције милешевског храма овим питањем бавили и закључили да је Свети Сава да би обележио гробну цркву као свето и ходочасничко место имао на уму, пре свега, цркву Христовог гроба у Јерусалиму, и још један храм који му је био познат а свакако је опонашао најважније свето место хришћанског света. Реч је о маузолеју породице Комнина, храму Арханђела Михаила у цариградском манастиру Пантократору. О изгледу ове цркве крајем XII века, када је наш Сава походио Цариград, сведоче данас још само писани извори. По типичу „малени храм у име архистратига Михаила, предзначавајући да служи као царска гробница...био је округао и са три апсиде: у две од њих налазиле су се слике Распећа и Силаска у ад, а у трећој свети гроб, са сликом Христ се јавља Маријама“. Да је маузолеј Комнина заиста опонашао цркву Христовог гроба у Јерусалиму казују нам Никита Хонијат и посетиоци Цариграда. Главна реликвија гробне цркве Комнина била је „једна црвена плоча, људске дужине“, која се нарочито поштовала. „Ова плоча је“, пише Хонијат, „раније била у цркви Ефесу, и о њој се прича да је била она иста на којој је Христ после скидања с крста миропомазан“. То су, дакле, биле слике које је Свети Сава носио у себи и које је на само њему особен начин представио у Студеници, Жичи и Милешеви, а највише „у дому Спасову у Жичи“.

ŽIČA AND STUDENICA

The topic of this paper is the first historical layer of the Church of the Ascension of Christ in Žiča, which its donors first planned – the Great jupanus Stefan and his brother, then Archimandrite of Studenica, Sava. One can understand this layer of the Church of the Ascension best if one examines the relation between Žiča and the Church of the Virgin in Studenica. Before the construction of Žiča began, the construction and decoration of the funerary church of St. Simeon Nemanja had already been completed. As such, Studenica could have served and certainly did serve as the model for the new Nemanides monastery and the ruler's mausoleum.

It has been concluded that the construction of Žiča began between 1208/1209 and 1212, and this has particular importance for considering the relationship between Studenica and Žiča.

The political circumstances in which autocephalous status had been won completely refute the likelihood of the Archimandrite Sava and the Great jupanus Stefan beginning to build Žiča around 1210 as the see of an archbishop. After 1219, Žiča partly changed its initial function: the archbishop's see was located in the "royal monastery", that is to say, the "royal monastery" became the seat of the first Serbian archbishop, Sava. Žiča remained a monastery church and it is quite certain, as events showed after the death of King Stefan the First-Crowned, that the initial idea of a royal monastery and mausoleum had not been abandoned. King Stefan the First-Crowned was buried first in the Church of the Virgin in Studenica but his remains were soon taken to Žiča. The painted programme of Žiča was principally of a monastic character and it is reasonable to believe that the decoration of the Church of the Virgin in Studenica served as the model.

Where the architecture is concerned, it is interesting to note that the last conservation and restoration works brought Žiča even closer to Studenica. The prototype for the motive on the pediments, and the arcade friezes on them and on the lateral walls, is easy to recognise. The assumption about the original appearance of the three-light window of the Žiča altar is also important.

The majority of researchers consider that in the 14th century, the artists who redid the wall painting, restored as much of the original Žiča painted programme as they could. It is possible to remark the very specific links between the Žiča programme and the programmes of the churches of the Virgin in Studenica, Mileševa and of the Holy Apostles in Peć.

Where the influence of Studenica on Žiča is concerned, the portraits are mentioned in the *portico* of the Žiča church and the entry tower of

the Studenica monastery, presentations of the Forty Martyrs of Sebasteia, the Holy Warriors and the Holy Monks, the fresco icons and the painted icons, and great attention is paid to the images of St. Stephan the First Martyr, St. Sabbas of Jerusalem, St. John the Precursor and St. Nicholas.

In all the three churches for which St. Sava devised and commissioned the painted programmes, he chose different ways to resolve the principal idea - idea of a ruler's monastery as a funerary church and a holy place of pilgrimage. Žiča as the destination of pilgrimage was especially emphasised by the periodical exhibition of famous relics, particularly the piece of wood from the Holy Cross, and by the fact that the remains of King Stefan the First-Crowned were interred there. The monumental presentation of the Ascension in the dome – the painting of the feast of the church, is conducive to the view of Žiča as an ecclesiastical centre but also the church's funerary character. This function can be seen in the special position of the *Crucifixion*, *Deposition*, and the *Harrowing of Hell*, dating from the 13th century and, the *Entry into Jerusalem* from the 14th century.